

of what we consider work, the roles of women in guild-organized production and trade remains a key theme in the history of women's work, although Goldberg calls attention to a range of activities that were not directly related to the production of goods for a market, like maintaining kinship relations. E. Jane Bruns and Sarah Randles' articles on textile production focus more on representation of women's work than actual work conditions. Bruns inspects passages on cloth workers in French songs from the thirteenth century and Randles explores the gendering of the textile trades in mid to late medieval England and France by meandering through a diverse range of sources, from civic records to book illustrations. Finally, Nicholas Dean Brodie reassesses England's legislation and punishment of vagrancy during the long sixteenth century to reconsider the notions of the male vagrant and the female beggar.

The volume positions itself firmly in the agency-centred approach of the last decades. Instead of emphasising the structures that limited women's capacity to act, it focuses on how women, as individuals and sometimes in groups, navigated, circumvented, and manipulated the limitations imposed on them by the patriarchal society they lived in (p. 2). Anne Montenach for example studies in detail how in Lyon's textile industries women were pushed to the margins but also how they made a living, if need be by participating in the trade's underground economy.

This volume is a valuable addition to a growing body of literature on the history of women's work in premodern Europe. It covers a broad scope of activities performed by women from different social backgrounds and displays the incredible variety of sources at our disposal to study women's work in the past. In doing so, the volume invites further research on women's experiences of work.

Heleen Wyffels, KU Leuven

Jane Whittle (red.), *Servants in Rural Europe 1400-1900* (Woodbridge: The Boydell Press, 2017). 286 p. ISBN 9781783272396.

DOI: 10.18352/tseg.1094

De opkomst van de sociale en demografische geschiedenis in de jaren 60 van de twintigste eeuw heeft er voor gezorgd dat dienstboden voorgoed als onderwerp van historisch onderzoek op de kaart zijn gezet. Het West-Europese huwelijkspatroon (EMP), in 1965 geïntroduceerd door John Hajnal, werd immers gekenmerkt door een relatief hoge huwelijksleeftijd en een lange periode van zelfstandigheid voorafgaand daaraan, waarin veel jonge mannen en vrouwen (werk-)ervaring opdeden door in een vreemd huishouden een betrekking aan te gaan. Meer recen-

telijk heeft het EMP hernieuwd de interesse van historici gewekt en is onderwerp van verwoed debat geworden over de vraag of het ten grondslag ligt aan de economische groei van West-Europa, en ten gevolge daarvan aan de *Great Divergence*.³ Kortom, het moge duidelijk zijn: het onderwerp dat in deze bundel centraal staat is qua timing uiterst relevant en zal zich dan ook mogen verheugen in de belangstelling van veel onderzoekers die zich vanuit verschillende invalshoeken met dit thema bezighouden.

De belangrijkste motivatie voor deze bundel en de keuze om zich exclusief op agrarische bedienden te richten, komt voort uit het feit dat in de historiografie de focus meestal wordt gelegd op stedelijke bedienden. Het merendeel van de bevolking leefde echter op het platteland en ook de meeste dienstboden hadden betrekkingen buiten de stad. Zonder een gedegen studie over de ervaringen van dienstboden op het platteland is ons beeld dan ook niet compleet en daarom is het nodig 'to redress this imbalance' (p. 2), aldus Jane Whittle, onder wier redactie deze bundel tot stand gekomen is.

De bundel bevat, naast de zeer gedegen en nuttige inleiding waarin de historiografische context wordt geschetst, twaalf afzonderlijke case studies die chronologisch geordend zijn en een periode van de vijftiende tot de twintigste eeuw beslaan. Geografisch ligt de focus op Noordwest Europa met drie bijdragen over de Lage Landen (Vervaeke; Lambrecht; Paping); drie over Engeland (Whittle; Mansell; Holland); drie over Scandinavië (Prytz; Østhus; Uppenberg); een bijdrage over Noordwest-Duitsland (Fertig) en een bijdrage over Oost-Frankrijk (Hayhoe). Enkel de bijdrage van Sarti over Italië omvat een gebied dat volgens de traditionele demografische modellen van Hajnal en Laslett relatief weinig dienstboden kende en afwijkt van Noordwest-Europa. In dit opzicht blijft de bundel qua focus vrij traditioneel, zeker ten opzichte van eerdere synthetiserende bundels over dienstboden die nadrukkelijk een vergelijkend Europees of zelfs *global* perspectief hadden.⁴

Centraal in de bijdragen staan de demografische, economische en juridische aspecten van het dienstbodenbestaan: hoe groot was het percentage dienstboden op de bevolking? Wat waren de sekseverhoudingen? Wat voor werk verrichtten bediendes en hoe werden zij hiervoor betaald? Hoe werden dienstbodes gereguleerd: waren zij vrije lonarbeiders die konden gaan en staan waar en wanneer zij dat wilden of waren zij gebonden aan hun arbeidsggever en de sociale controle van arbeidswetten? Stuk voor stuk behandelen de bijdragen deze vragen, waarbij afhankelijk van de beschikbare bronnen het accent in de ene bijdrage nadrukke-

3 T. De Moor en J.L. van Zanden, 'Girl power. The European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period', *The Economic History Review* 63:1 (2010) 1-33.

4 A. Fauve-Chamoux (red.), *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* (New York 2005).

lijker ligt op de vraag naar arbeidsverhoudingen en in andere gevallen op de invloed van economische ontwikkelingen.

Mede door de bescheiden doelstellingen van de bundel, hebben de afzonderlijke bijdragen vaak een beschrijvend karakter. Dit hoeft echter niet altijd een nadeel te zijn: de bijdragen leveren belangrijke nieuwe data op die discussies over bijvoorbeeld de ontwikkeling van loonarbeid, en bijzonder vrouwenarbeid, in Europa verder kunnen helpen. Het beeld dat uit de verschillende artikelen naar voren komt is dat heterogeniteit overheerst en dat de alledaagse realiteit voor dienstboden veel complexer was dan veelal wordt aangenomen. In haar bijdrage voor Italië herinnert Sarti de lezer er nogmaals aan dat het land grote verschillen kende. In het zuiden waar (geheel tegen het dominante beeld in de historiografie in) kerngezinnen domineerden, waren er betrekkelijk weinig dienstboden in de bevolking, terwijl in het midden juist relatief hoge aantallen dienstboden en multigenerationele huishoudens samengingen. De bijdrage van Thijs Lambrechts laat zien dat het in diensttreden voor jonge mensen geenszins altijd gepaard ging met de mogelijkheid om te sparen voor financiële onafhankelijkheid. In zestiende-eeuws Vlaanderen bleef een belangrijk deel van de dienstboden juist bijdragen aan het huishouden van het ouderlijk huis door regelmatig geld terug te sturen. Ook Prytzs bijdrage voor zeventiende-eeuws Zweden wijst erop dat er veel afwijkingen waren van het standaardmodel van *life-cycle servant*. Onder degenen die tot op late leeftijd als dienstboden werkten waren vaak juist hooggeschoolde werknemers te vinden, in plaats van kwetsbare verliezers van het EMP.

Concluderend kan wordt gesteld dat de bundel een welkome bijdrage aan onze kennis over (vroeg-)moderne dienstboden levert en het bestaande beeld, bijvoorbeeld waar het gaat om de Noord-Zuid vergelijkingen, nuanceert en complexer maakt. Het is jammer dat de bijdrage die de verschillende hoofdstukken aan de historiografie leveren niet wat krachtiger is neergezet, bijvoorbeeld in een afsluitend synthetiserend hoofdstuk. Ook blijft na alle bijdragen te hebben gelezen nog één vraag staan: hoe verhoudt zich de rurale dienstbode nu tot de stedelijke? Kunnen de verschillen als het gaat om *skill*, beloning, migratie, en sekseverhouding nog wel overeind blijven? Een vraag die wellicht voor een volgende bundel is weggelegd.

Jeannette Kamp, Radboud Universiteit Nijmegen